

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему: **ВАСИЛЬ СТУС У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО**
ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960–1980-Х РОКІВ

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 22-1
спеціальність В9 «Історія та археологія»
Канюра С. В.

Керівник: д. іст. наук,
проф. кафедри історії та теорії держави і права
Запорожченко Ю. В.

Рецензент: к. іст. наук, доцент,
завідувачка кафедри міжнародних відносин
Єремєєва І. А.

АНОТАЦІЯ

Канюра С. В. Василь Стус у контексті українського дисидентського руху 1960-1980-х років. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю В9 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2026. 58 с.

Дипломна робота присвячена комплексному дослідженню життя та суспільно-політичної діяльності Василя Стуса як одного з провідних лідерів українського дисидентського руху 1960-1980-х років. У роботі, на основі широкого спектру матеріалів, проаналізовано процес формування національної самосвідомості поета в умовах русифікації Донеччини та його еволюцію від культурницького «шістдесятництва» до опозиційної боротьби з радянським режимом та правозахисної діяльності. Також досліджено роль публічного протесту 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» як значущого для дисидентського руху і переломного моменту в житті самого дисидента. Окрему увагу приділено аналізу репресивних засобів радянської влади, спрямованих проти інакодумців та стратегії таборового спротиву і нонконформістської позиції Василя Стуса в Мордовії та Кучино. Крім того, висвітлено обставини його загибелі та історичне значення перепоховання Василя Стуса у 1989 році як каталізатора відновлення української незалежності.

Ключові слова: Василь Стус, дисидентський рух, «шістдесятники», правозахисна діяльність, Українська Гельсінська група, репресії в СРСР, операція «Блок».

ANNOTATION

Kaniura S. Vasyl Stus in the context of the Ukrainian dissident movement of the 1960s-1980s. Bachelor's qualification work for obtaining the educational degree "bachelor" in the specialty B9 "History and Archeology". University of Customs and Finance, Dnipro, 2026. 58 p.

The thesis is dedicated to a comprehensive study of the life and socio-political activities of Vasyl Stus as one of the prominent leaders of the Ukrainian dissident movement of the 1960s–1980s. Based on a wide range of materials, the work analyzes the formation of the poet's national identity under the conditions of Russification in the Donetsk region and his evolution from the cultural "shistdesiatnyky" (the sixties) movement to oppositional struggle against the Soviet regime and human rights advocacy. The role of the public protest on September 4, 1965, at the "Ukraina" cinema is also examined as a significant event for the dissident movement and a turning point in the life of the dissident himself. Special attention is paid to the analysis of the Soviet authorities' repressive measures aimed at dissenters, as well as Vasyl Stus's strategy of camp resistance and his nonconformist stance in Mordovia and Kuchino. Furthermore, the circumstances of his death and the historical significance of his reburial in 1989 as a catalyst for the restoration of Ukrainian independence are highlighted.

Keywords: Vasyl Stus, dissident movement, shistdesiatnyky (the sixties), human rights advocacy, Ukrainian Helsinki Group, repressions in the USSR, Operation "Block".

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Джерельна база дослідження	8
1.2 Історіографія проблематики	9
1.3 Методологія дослідження	12
РОЗДІЛ II ВАСИЛЬ СТУС І КУЛЬТУРНИЙ СПРОТИВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ»	14
2.1 Еволюція національної самосвідомості В. Стуса та витоки протидії політиці русифікації.....	14
2.2 В. Стус у колі київських «шістдесятників»: від культурного просвітництва до публічного протесту	20
2.3 Форми та методи інтелектуального спротиву та початок правозахисної діяльності В. Стуса	27
РОЗДІЛ III СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА ТА БОРІТЬБА З РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ	35
3.1 Операція «Блок» та перший арешт В. Стуса.....	35
3.2 Участь В. Стуса в Українській Гельсінській групі та другий арешт дисидента	42
3.3 Обставини загибелі, перепоховання та історичне значення В. Стуса....	47
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	54

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка

ВТК – Виправно-трудова колонія

ДонНУ – Донецький національний університет

КДБ – Комітет державної безпеки

КК УРСР – Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки

КТМ – Клуб творчої молоді

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СБУ – Служба безпеки України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГГ – Українська Гельсінська група

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність. В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, дуже гостро постає питання збереження національної ідентичності та захисту базових прав людини, а також мови та культури. На тимчасово окупованих територіях відбувається процес русифікації та систематичного знищення української культурної спадщини, як колись це відбувалося під час окупації українських земель СРСР та Російською імперією. XX століття стало періодом активної боротьби за право на існування української держави як такої.

Це було не лише збройне протистояння, але й інтелектуальне, коли українська інтелігенція гуртувалась та разом протидіяла тоталітарній радянській машині. Провідну роль у цьому протистоянні займав дисидентський рух, зокрема шістдесятники. Він поступово еволюціонував з культурного поля в політичне, набуваючи чіткіших правозахисних ініціатив.

Постать Василя Стуса є репрезентативною для дослідження українського дисидентського руху, оскільки його життєвий шлях та громадська діяльність не лише віддзеркалює процес формування та розвитку опозиційних соціально-політичних настроїв українського народу, а й демонструють, як особистий вибір та публічна позиція стає інструментом та зброєю в боротьбі за демократичні цінності та права людини.

Дослідження особистості поета дає змогу зрозуміти та переосмислити значення активної громадської позиції в суспільстві та дозволяє глибше проаналізувати методи і засоби протидії й опору репресивним заходам СРСР та актуалізувати досвід дисидентства у контексті сучасної боротьби за суверенітет та незалежність України.

Об'єкт дослідження: український дисидентський рух 1960-1980-х років як суспільно-політичний та правозахисний феномен.

Предмет дослідження: постать Василя Стуса у контексті дисидентського руху 1960-1980-х років та його суспільно-політична

діяльність, а також методи спротиву радянській тоталітарній системі у боротьбі за права людини.

Мета дослідження: проаналізувати й реконструювати основні етапи життя та суспільно-політичної діяльності Василя Стуса, визначити його роль і внесок в український дисидентський рух 1960-1980-х років і відновлення української незалежності.

Зазначена мета потребує виконання таких завдань:

- проаналізувати та охарактеризувати джерельну базу й історіографію проблематики;
- охарактеризувати передумови формування опозиційних поглядів В. Стуса та його роль у протидії русифікації;
- дослідити діяльність В. Стуса в середовищі «шістдесятників» та його роль у КТМ;
- розкрити значимість публічного протесту діяча, форми і методи інтелектуального спротиву та механізми тиску на В. Стуса радянською репресивною машиною;
- дослідити правозахисну діяльність В. Стуса в лавах УГГ;
- вивчити умови утримання В. Стуса в таборах особливого режиму та проаналізувати форми та засоби табірної спротиву;
- з'ясувати обставини загибелі діяча та визначити значення суспільно-політичної діяльності В. Стуса в загальному контексті українського національно-визвольного руху та відновлення української незалежності.

Територіальні межі: СРСР (УРСР, Мордовська АРСР).

Хронологічні межі охоплюють період життя поета з 1938 по 1985 рік, перепоховання у 1989 році.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів та дев'ятих підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальна кількість сторінок 58.

РОЗДІЛ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження життя та діяльності Василя Стуса в контексті дисидентського руху 1960-1980-х років є різнобічною та охоплює достатньо об'ємний набір матеріалів, які можна класифікувати за походженням, а саме: творчі та публіцистичні тексти діяча, архівні документи, епістолярна спадщина, деякі актові джерела, самвидав, а також мемуари та свідчення учасників руху.

Важливим джерелом для дослідження еволюції світогляду, позиції та переконань Василя Стуса є його епістолярна спадщина. Листування поета з дружиною Валентиною Попелюх [30, 31], сином Дмитром Стусом [34], а також побратимами та друзями – Панасом Заливахою [33], Богданом Горинем [29], Левком Лук'яненком [32] та іншими розкривають постать дисидента з побутової точки зору. Окрему цінність становлять відкриті листи Василя Стуса, адже в них прослідковується формування його ставлення до режиму та фактологічно насичена критика влади.

Під час вивчення інтелектуального та літературного надбання поета в контексті нашого дослідження, важливу роль відіграють публіцистичні та літературознавчі праці Василя Стуса. Зокрема, його памфлет «Феномен доби» [27], а також праці, написані вже у неволі – «Я обвинувачую» [11], «З таборового зошита», «Умови мого перебування на засланні» [69] демонструють тоталітарну систему зсередини та її руйнівний вплив на людину.

У категорії мемуарних творів слід виділити працю Василя Освієнка «Світло людей» [44], в якій автор детально описує спогади про співкамерників, серед яких і Василь Стус, а також умови перебування та побут в радянських таборах, що є критично важливим в контексті вивчення протистояння інакодумців із радянською тоталітарною державою. Слід відзначити також книги зі збіркою спогадів широкого кола знайомих із

поетом людей, які мають назву «Нецензурний Стус» [42, 43] та «Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус - поет і людина : спогади, статті, листи, поезії» [41].

Грунтовною групою джерел для вивчення спротиву радянській репресивній машині та судового процесу над поетом є архівні документи, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ та доступні в електронному форматі на сайті «Електронного архіву українського визвольного руху». Ключове значення мають такі матеріали, як: протоколи обшуків та допитів підозрюваного [57, 58, 61], а пізніше обвинуваченого [54, 55, 56, 59], постанови про порушення кримінальної справи [48], обрання міри запобіжного заходу [47] та притягнення до обвинувачення [49, 50], а також судово-психіатрична експертиза [5] і вирок суду [23].

Для вивчення правового контексту зазначеної проблематики було проведено аналіз таких актових джерел: «Загальна декларація прав людини» [17], «Заключний акт Гельсінських угод» [73] та «Указ Президента України Про присвоєння В. Стусу звання Герой України» [51].

Підсумовуючи, можна зазначити, що джерельна база дослідження життя та діяльності Василя Стуса в контексті українського дисидентського руху 1960-1980 років є багатогранною та цілісною. В ній наявні як роботи й епістолярій самого дисидента, так і мемуарні й архівні матеріали що, в свою чергу, дозволяє всебічно та ґрунтовно дослідити його значення та вплив на опозиційний рух.

1.2 Історіографія проблематики

Перші праці та дослідження дисидентського руху датуються початком 1980-х років, але більший інтерес до цієї проблематики виник після відновлення незалежності України. В наукових працях постать Василя Стуса в контексті українського дисидентського руху 1960-1980 років фігурує як

невід’ємна частина опозиції – від зародження культурницького руху «шістдесятників» до правозахисної діяльності.

Протистояння української інтелігенції радянській системі у своїй книзі «Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» вивчає Георгій Касьянов [22]. В своїй роботі автор, використовуючи архівні матеріали, детально досліджує формування та розвиток опозиційного руху, його різноманітні течії, праці українського самвидаву та репресії проти дисидентів. Зокрема, він розкриває передумови утворення та діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник», активним учасником якого був Василь Стус.

Важливою працею для вивчення еволюції дисидентського руху є праця Бориса Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)» [19]. В цій роботі автор, на основі таких матеріалів як аудіо інтерв’ю з безпосередніми учасниками тих подій, торкається культурологічних аспектів руху, а також докладно розглядає широкий спектр напрямків дисидентського руху, зокрема і правозахисний, частиною якого був поет.

Монографія «Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х - початок 1990-х років» Анатолія Русначенка [62] є ваговою для дослідження феномену дисидентства та його тернистого шляху до відновлення української державності. На основі малодоступних документів автор досліджує організацію, масштаби та проблеми опозиційного руху.

Фундаментальною для розуміння течії «шістдесятництва» є праця Юрія Зайцева «Шістдесятництво у контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х років» [18], яка базується на основі інтерв’ю з Юлієм Танчуком. Автор розглядає підґрунтя для виникнення «шістдесятницького» руху, його генезу та ознаки, а також аналізує роль самвидаву в процесі демократизації суспільства.

Становлення та подальший розвиток українського та інших національних рухів висвітлюється в спільній монографії Олега Бажана та Юрія Данилюка «Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.)»

[9]. Базуючись на великому колі багатоманітних джерел, автор викриває механізм політичних репресій в Радянському Союзі та аналізує функціонування опозиційних тоталітарному режиму сил.

Серед праць Олега Бажана слід також виділити його статтю «Спецоперація КДБ УРСР "Блок": розробка, хід, наслідки» [8], в якій репрезентовано репресивно-каральний механізм СРСР на прикладі масових арештів української інтелігенції у 1972 році, зокрема методи й засоби боротьби радянських спецслужб проти інакодумства.

Основною для реконструкції та осмислення життєвого шляху Василя Стуса є біографічна праця «Василь Стус: життя як творчість» [66], автором якої є син поета – Дмитро Стус. У цій роботі поєднано об'єктивні біографічні відомості та власні спогади і спостереження автора. Спираючись на обширну джерельну базу, Дмитро Стус досліджує дисидента цілісно, охоплюючи становлення його особистості, творчість, різноманітні життєві обставини та їх загальний контекст.

Вивчаючи причини появи у Василя Стуса опозиційних настроїв щодо радянської дійсності, Л. Бабенко у своїй праці «Витоки опозиційних настроїв Василя Стуса» [7] частково розглядає дитинство та юність поета, окреслюючи вплив родинного виховання та оточення на формування позиції дисидента.

Окремо слід виділити праці та статті Василя Овсієнка, який водночас є істориком дисидентського руху та безпосереднім учасником опозиційної боротьби з радянським режимом. Його праця «Світло людей : мемуари та публіцистика» [44], наповнена спогадами та досвідом, є ключовою для висвітлення репресивної політики СРСР, а також таборових буднів у Мордовії та Кучино. Співкамернику та товаришу Василю Стусу присвячено перший розділ праці, який має назву «Постать Василя Стуса над плином часу». Стаття автора «Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус» [63], в свою чергу, розкриває можливі причини загибелі поета.

Не менш важливим є аналіз архівних документів для дослідження репресивних методів радянської влади. Унікальною в цьому контексті є збірка документів Вахтанга Кіпіані з архіву колишнього КДБ УРСР «Справа Василя Стуса» [65]. В ній зібрано матеріали другої кримінальної справи поета та статті автора з даної тематики, що дозволяють проаналізувати роботу судових та каральних органів над систематичним нищенням дисидента.

Важливим для нашого дослідження є також вивчення іноземних праць, зокрема дослідження італійського літературознавця Алессандро Акіллі «Vasyl' Stus and Russian Culture: A Complex Issue» [72]. У цій праці автор наголошує на необхідності аналізу літературного інтересу Василя Стуса до зарубіжних та вітчизняних творів, а також вивчає вплив індустріального Донецька, російської мови та культури на творчість, мислення й ідентичність поета загалом.

Таким чином, аналіз історіографії з даної проблематики дає підставу стверджувати, що дисидентський рух та постать Василя Стуса в контексті українського руху опору є предметом інтересу українських науковців. Дослідження дисидентської тематики еволюціонувало від мемуарних праць та спогадів до комплексних наукових робіт, які охоплюють поєднання різноманітних джерел та підходів.

1.3 Методологія дослідження

Кваліфікаційна робота ґрунтується на методах наукової об'єктивності, історизму та комплексності. Враховуючи багатогранність постаті Василя Стуса, у дослідженні використано кросдисциплінарний підхід, зокрема проблематику досліджено на основі історичних, правових, міжнародно-правових та літературознавчих методах. Такий підхід дає змогу розглянути дисидентство не лише як суто політичний рух, а й як культурно-мистецький феномен.

Важливим для нашої роботи є хронологічний метод, за допомогою якого було послідовно відтворено та досліджено етапи життя та діяльності поета в контексті українського дисидентського руху 1960-1980 років. Біографічний метод було застосовано для вивчення особистості діяча крізь призму його життєвого шляху, досвіду й творчості. Використання цього методу у поєднанні з історичним контекстом того часу дає змогу прослідкувати за поступовим перетворенням Василя Стуса на одного з лідерів опозиційного руху.

Задля ґрунтового вивчення діяльності поета було застосовано джерелознавчий метод. Критичному аналізу піддавалися такі матеріали, як мемуари, епістолярна спадщина Василя Стуса, його творчі та публіцистичні роботи. Порівняльно-історичний метод було залучено для того, щоб зіставити умови та методи репресивних заходів різних проміжків часу, а також для порівняння історичних періодів дослідження.

Отже, обраний перелік методів дослідження забезпечує об'єктивне та вичерпне вивчення постаті Василя Стуса як провідного діяча українського дисидентського руху.

У підсумку можна зазначити, що джерельна база та історіографія є цілісною у межах нашого дослідження, адже поєднує у собі архівні матеріали, мемуарні свідчення й праці та епістолярій Василя Стуса. На сьогоднішній день в історіографії існує ґрунтовна база для досягнення феномену дисидентства та ролі поета в русі опору, що свідчить про зацікавленість даною проблематикою. Використаний методологічний комплекс дозволяє докладно та достовірно вивчити діяльність й боротьбу поета за національну свободу та людську гідність.

РОЗДІЛ II ВАСИЛЬ СТУС І КУЛЬТУРНИЙ СПРОТИВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ»

2.1 Еволюція національної самосвідомості В. Стуса та витоки протидії політиці русифікації

Постать Василя Стуса є феноменом інтелектуального та етичного опору тоталітарному режиму за права людини, українську мову та культуру. Процес формування світогляду та позиції незгоди з політикою радянської тоталітарної машини є різнобічним та цікавим в умовах нашого дослідження.

Причини оформлення опозиційних настроїв Василя Стуса, які мають відображення в епістолярній та творчій спадщині поета, на думку Л. Бабенко, нерозривно пов'язані зі світоглядними засадами та історичними умовами. В свою чергу світоглядні засади тісно переплітаються з атмосферою у родині та відповідним вихованням майбутнього дисидента [7, с. 104-105].

У Святвечір 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині народився Василь Семенович Стус. В умовах примусової колективізації та розкуркулення родина Стусів була вимушена виїхати до Сталіно (суч. Донецьк) у пошуках життя без злиднів та насильства. У Сталіно, починаючи все з чистого аркуша, вони стали «грачами», так тут місцеві жителі називали нових переселенців, що тікали в Донбас від репресій з різних куточків СРСР [66, с. 65-67].

Незважаючи на це, Семен Стус та Їлина Стус не соромилися свого походження та зберігали в родинному колі традиції, релігійність і мову. Василь не став на значно простіший шлях зречення своїх коренів і рідної мови, як це робила більшість дітей переселенців, щоб таким чином уникнути жорстокого висміювання з боку однолітків. Вірогідно, що батьки ще змалечку чимало розповідали хлопцеві про свою малу Батьківщину і змогли це зробити так, аби на все життя закарбувати в ньому непереборне бажання відстоювати національну гідність, про яку в цьому місті можна було дізнатися хіба що з історичних легенд про козаччину [66, с. 67-68].

Як згадує мати Василя Стуса, до школи він пішов раніше на рік, коли йому ще не було й 6 років, разом із сестрою Марусею. Їїна залишала його вдома самого та йшла працювати, не знаючи, що її син потайки ходить до школи. Виходячи відповідати, Василь ставав навшпиньки, бо ще не доставав до дошки і розв'язував усе правильно [42, с.144-145].

Зі спогадів сестри Василя Стуса – Марусі, вчився Василь дуже добре, йому легко давалися всі науки, а з літератури і математики він завжди їздив на олімпіади. Він дуже любив історію та гарно читав. Василь дуже вірив усьому, про що писалось у книжках, тому й не дивно, що на зльоті юних піонерів, юний поет дуже патріотично виступав і вихваляв Леніна та Сталіна. Тоді він їх дуже поважав [42, с.170-171].

Як згадує сам Василь Стус у листі до сина, вже четвертий клас він закінчив на відмінно і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна та Сталіна [34]. А вже у передмові «Двоє слів читачеві» до збірки «Зимові дерева» дисидент так згадує про свої шкільні роки: «Шкільне навчання вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще» [20].

Після закінчення школи зі срібною медаллю, юнак мріяв навчатися у Київському університеті на факультеті журналістики, але йому відмовили ще на співбесіді, адже, як зазначила сіра, невиразна й байдужа постать у приймальній комісії університету: «Ми такої дрібноти не беремо!» [66, с. 86].

Незважаючи на просякнуту радянською ідеологією та пропагандою шкільну освіту та навчання у російській школі, майбутній дисидент вирішив вступити на українську філологію у Сталінський педагогічний інститут. Пізніше філологічний факультет трансформувався в історико-філологічний, а замість чотирьох інститутських років тепер потрібно було вчитися п'ять університетських, чому Василь лише зрадів [66, с. 87-88].

«Він найпершим з'являвся в аудиторії №38, сідав за першу парту і відкривав якийсь підручник. У нього в портфелі завжди було що читати: Кант, Ніцше, Монтень, Фейєрбах... Ми тільки очима кліпали. Самотужки

вивчив латинську мову. Добре знав німецьку. Але відповідав тільки українською мовою. Викладач Семерніна прохала Кіру Борисковську перекладати їй російською мовою Васин переклад з німецької. Сміх та й годі! Тільки набагато пізніше я зрозуміла тодішню Василеву позицію» – згадує Зінаїда Кононученко, яка навчалася з Василем в одній групі [41, с. 13].

Цікавий епізод під час навчання Василя Стуса стався одного осіннього дня 1956 року, коли дуже схвильовані викладачі повідомили студентам про важливі збори. Як згадує Анатолій Лазоренко, після оголошення порядку денного зборів секретарем партбюро, виснажені й голодні студенти забули про все на світі – їм зачитували постанову ЦК «Про подолання культу особи Сталіна» [41, с. 16].

І якщо в ті буремні часи більшу частину суспільства турбувало, як взагалі можна критикувати «вождя народів», а менша частина сприймала це як полегшення, адже помер кат і тиран народу, то юний поет підійшов до цього питання з іншого боку. Його не цікавило, «добрим» чи «злим» був диктатор, він намагався збагнути етичну сторону цієї проблеми, оминаючи поверхову публіцистичність. Чи здатні люди, які залишилися при владі після смерті «вождя», які в свій час активно прославляли особу Сталіна, бодай до збереження «вірності»? На тих зборах Василя Стуса вразило саме це – відсутність вірності й відданості сталінських посіпак, які швидко відмовилися від культу вождя. Свою реакцію на ці події діяч віддзеркалив у вірші «Критикам Сталіна». На думку Дмитра Стуса, незважаючи на те, що ця поетова інакшість ще не набула таких виразних рис, як у 1960-1970-х роках, деякі окремі орієнтири у його цінностях відстежуються достатньо чітко [66, с. 93-94].

Також зі спогадів Зінаїди Кононученко, після отримання рознарядки для розподілу випускників у квітні 1959 року ніхто не хотів брати Кіровоградську область. Через декілька днів Зінаїда вже хотіла погодитися, коли Василь Стус вирішив взяти цей регіон, бо його скоро мали забрати до армії [41, с. 13-14]. Тому, після закінчення Сталінського педагогічного

інституту, молодий поет викладав українську мову та літературу на Кіровоградщині у селі Таужне протягом кількох місяців.

Після закінчення військової служби, з 1961-го року Василь Стус викладав українську мову в одній зі шкіл Горлівки, що на Донеччині [1]. Саме тут, в шахтарській їдальні стався конфлікт між шахтарями, Василем Стусом та його приятелем Василем Шиманським, який спровокував діяча до впорядкування своїх думок щодо політики русифікації в УРСР.

Згідно зі спогадами Василя Шиманського, конфлікт виник через замовлення обіду українською мовою 8 грудня 1962-го року в двадцятій їдальні на території шахти. «Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву», – сказав колега Василя Стуса. У одного з шахтарів, що стояв позаду, таке формулювання викликало агресію та вороже ставлення. Він назвав вчителів «бандеровцями» та вимагав говорити «по-человеческі», тобто російською. Василь Стус не витримав, схопив цього шахтаря, підняв його і сказав: «Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе мокре місце буде!». Ця ситуація дуже збентежила молодого поета. Як зазначає Василь Шиманський, після цього інциденту вони утрималися від відвідування шахтарської їдальні під час отримання шахтарями зарплати і авансу [42, с. 310].

Ввечері того ж дня, Василь Стус повідомив колезі, що буде писати листа. Згідно зі свідченнями Василя Шиманського, цей лист, який поет завершив 12 грудня 1962-го року, став результатом тривалих і болісних роздумів. У ньому автор вперше системно виклав свою позицію щодо катастрофічного становища української мови та культури на Донеччині. Шиманський наголошує, що Василь Стус надзвичайно болісно переживав неприязну ситуацію навколо української мови в школах, хоча в 23 школі, де він викладав, діти ще системно не відмовлялися від її вивчення. Брак аудиторії та «високої трибуни», з якої б молодий поет зміг виголосити свою позицію підштовхнув Василя Стуса до написання листа до Андрія

Самійловича Малишка, де він висвітлив свою позицію від «а» до «я» [42, с. 310-311].

Ознайомившись зі змістом листа можна стверджувати, що незважаючи на те, що поет у листі звертається до Андрія Малишко за порадою, на кінець 1962-го року у Василя Стуса вже сформувалась певна позиція несприйняття радянської політики. Він вже чітко усвідомлював «дуже стрімкий процес денаціоналізації значної частини українців» та називає цей процес «трагедією» та «божевіллям». Поет проводить прямі історичні паралелі між тодішньою політикою СРСР та часами Валуєвського циркуляра, вбачаючи в такій політиці русифікації «смертний вирок» для цілої духовної одиниці людства [36].

Особливо гостро Василь Стус критикує у листі тогочасну українську інтелігенцію, вдаючись до метафори, в якій він порівнює діячів культури з тими, хто «співає, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири». Автор листа не може збагнути, як перед обличчям такої загрози є місце спокою, «слабосилим зітханням» та «слабеньким наріканням», коли на їх місці має бути «гнів, і гнів, і гнів». Василь Стус також згадує слова Расула Гамзатова: «коли його мова зникне завтра, він би волів померти сьогодні», що свідчить про його позицію як таку, яка ґрунтується на етичних засадах [36].

Майбутній дисидент також аналізує механізми та канали русифікації, що діяли через армію, вплив міста та, що найголовніше, через тогочасне законодавство (йдеться про «Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР, 1959 року [70]), яке не зобов'язувало дітей вивчати рідну мову в школах. Розуміючи, що коріння нації залишається в основному в селі, Василь Стус пророкує загибель «хуторянського народу», якщо той не зможе вибороти право на своє існування в тогочасних умовах [36].

Надіславши листа Андрію Самійловичу, Василь Стус чекав на відповідь приблизно два місяці, після чого надіслав своєму колезі коротку

кореспонденцію, у якій зазначив: «Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь» [67].

Про подальшу долю листа можна дізнатися із записів у щоденнику Леся Танюка за 27 грудня 1962 року. Тоді керівник Клубу творчої молоді «Сучасник» проводжав додому Миколу Бажана, який виступав на вечорі пам'яті Миколи Куліша в Жовтневому палаці в Києві. Микола Бажан спитав, чи знає Лесь Танюк Василя Стуса та розказав, що Андрій Самійлович, який живе неподалік, показував йому листа та радився, чи можна його надрукувати. Таке свідчення дає змогу стверджувати, що Андрій Малишко належним чином оцінив аналітику та виклад позиції молодого поета й навіть міркував про можливість оприлюднити цей текст [67].

Дослідник А. Акіллі підкреслює, що формування ідентичності Василя Стуса мало психологічний підтекст. Перебуваючи у майже повністю русифікованому регіоні він опинився під тиском примусової мовної асиміляції, але такий тиск зумовив зворотній ефект. На думку автора, російська мова, безумовно, була частиною життя поета, але викликала у нього одночасно і відторгнення, і тяжіння [72].

Отже, відстежуючи процес формування світогляду Василя Стуса та аналізуючи всі вищезазначені факти його раннього етапу життя можна дійти висновків, що попри складні умови соціальної адаптації у новому місті, родина Стусів змогла зберегти національну ідентичність, мову та релігійність, що безпосередньо вплинуло на молодого поета.

Беручи до уваги доволі агресивну русифікацію регіону та витіснення української культури на Донеччині, слід відмітити, що цей період життя майбутнього дисидента не послабив опозиційність його настроїв, а навпаки — сформував, загартував і створив підґрунтя для подальшої радикалізації. Перманентна дихотомія між родинними традиціями й цінностями та «чужомовним» індустріальним містом поступово вилилась у потребу в захисті національної гідності.

На кінець 1962-го року в автора листа до Андрія Малишка вже чітко сформулювалася позиція щодо політики русифікації у радянській державі. У листі Василя Стуса системно проаналізовано процес денаціоналізації України й проведено паралелі між радянською та царською політикою і заборонами.

2.2 В. Стус у колі київських «шістдесятників»: від культурного просвітництва до публічного протесту

Відмовившись вступити до партії, що безумовно допомогло б кар'єрному зростанню молодого поета, Василь Стус віддає перевагу навчанню та переїзду до Києва в 1963 році [1]. У столиці майбутній дисидент стає аспірантом Інституту літератури АН УРСР імені Тараса Григоровича Шевченка за спеціальністю «Теорія літератури» [68, с. 8].

Знайомство Василя Стуса з Іваном Світличним, який тоді обіймав посаду відповідального секретаря журналу «Радянське літературознавство», фактично ввело молодого поета в коло шістдесятників та Клубу творчої молоді [66, с. 167-169].

Перед тим, як детально ознайомитися й вивчити опозиційну діяльність Василя Стуса та дослідити його залученість до кола творчої української інтелігенції, варто більш ґрунтовно розглянути течію шістдесятництва як початковий, культурний етап боротьби з тоталітарним радянським режимом та подальший фундамент для дисидентського руху.

Як зазначає історик Георгій Касьянов, однією з найважливіших подій «відлиги», початок якої автор пов'язує з виголошенням у 1956 році М. Хрущовим доповіді, стосовно розвінчання культу особи Сталіна, стало «народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен – шістдесятників». Світосприйняття та свідомість цього покоління була менше просякнута радянською ідеологією. У шістдесятників почали також відстежуватися непритаманні радянській

людині цінності, такі як: індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм, космополітичність культурних смаків [22, с. 12-14].

Олег Бажан пропонує наступне визначення: «шістдесятництво» – це літературно-мистецька та суспільно-політична течія серед української інтелектуальної еліти, що виникла наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Передумовою виникнення течії були політичні зміни, які мали місце в період десталінізації і супроводжувалися викриттям і засудженням масових репресій, демократизацією суспільно-політичного і культурного життя в Україні [46, с. 784].

Історик Юрій Зайцев вважає, що шістдесятники – це ті, хто своєю літературно-мистецькою творчістю заявив про себе у згадане десятиліття. Але на думку професора Василя Яременка, далеко не всі можуть носити почесний титул «шістдесятника», бо його заслуговують «тільки ті, хто засвідчив опозиційне ставлення до комуністичної системи». Йдеться про те, що коли повстанський рух зазнав невдачі, зброєю стало Слово [18, с.214].

Борис Захаров так пише про тогочасну українську інтелігенцію: «Наприкінці 50-х років з'явилася нова течія, яка уособлювала цілий етап розвитку українського національного руху. Вона дістала назву «шістдесятників». Основу його склали молоді люди, розбуджені хрущовською «відлигою», – поети, художники, музиканти, історики, публіцисти. Основний пафос руху – боротьба з русифікацією, відродження національної культури. Рух шістдесятників пройшов складний еволюційний шлях від культурологічного нонконформізму до відвертого громадянського протистояння владі» [19, с. 61].

Творча інтелігенція в Києві гуртувалася навколо Клубу творчої молоді, наголошує історик Анатолій Русначенко. За спогадами Леся Танюка, клуб складався в останні зимові дні 1959 року. Спочатку там були студенти столичного театального інституту, консерваторії, долучалась молодь акторських і режисерських курсів. Головна ідея КТМ полягала в тому, щоб

об'єднати молоді творчі сили Києва й вирвати його з-під влади та впливу зашкарублених Творчих спілок. Клуб проіснував до 1964 року [62, с. 142].

Початкове об'єднання шістдесятників відбувалося стихійно, в основному на вечірках, поетичних вечорах та через фахову діяльність, пише Георгій Касьянов. Восени 1959 року студенти Київського театального інституту і консерваторії організували театральні групи для співання колядок. Зрозуміло, що така ініціатива викликала невдоволення міськкому партії, через що вони звернулися до редакції газети «Известия» зі скаргою. Але часи були не ті, тому реакція центру була відповідною: поступила вказівка «очолити» ініціативу. Таким чином на початку 1960 року в столиці виник, хоч і формально під егідою міського комітету комсомолу, Клуб творчої молоді «Сучасник» [22, с. 18-19].

При клубі, який розташувався в Жовтневому палаці, були створені секції «за інтересами»: кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Діяльність клубу з самого початку виходила за рамки дозволеного міськкомом комсомолу. Наприклад, у «Другому українському театрі» – так неофіційно називали театральну секцію, ставилися напівзаборонені М. Куліш та Б. Брехт. Організовані художниками виставки одразу ж заборонялись, а історики М. Брайчевський та О. Апанович проводили альтернативні лекції з історії України, які були далекі від «Короткого курсу історії ВКП(б)». Ажіотаж також викликали вечори поезії за участі Б. Мамайсура, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко. Цілком неприйнятним для радянської влади був такий напрям роботи КТМ як творча реабілітація репресованих у 30-ті роки митців і вивчення історичного минулого. Однак, клуб існував і здійснював свою культурницьку діяльність без особливих перешкод [22, с. 19].

Але вже у березні 1962 року до одного із засідань клубу доєдналася група художників, серед яких були А. Горська, Г. Зубченко, Л. Семикіна, В. Зарецький та інші. Саме в той час стався переломний момент у діяльності КТМ, адже художники поставили питання про мову діяльності клубу та його

більш виразну орієнтацію на національну культуру на порядок денний. Коли до клубу долучився В. Симоненко, в діяльності КТМ з'явився громадський підтекст. Таким чином, КТМ все більше перетворювався на національно-культурний осередок, а першочергова суто мистецька й літературна діяльність все більше набувала громадського й соціального значення [22, с. 20].

Також набули широкого резонансу літературно-художні вечори клубу. 12 травня 1962 року відбувся вечір пам'яті Л. Курбаса, який тривав приблизно шість годин і фактично перетворився на маніфестацію проти злочинів сталінізму. Пізніше радянська влада охарактеризувала відвідувачів як «націоналістичне збирище». Приблизно так само минув вечір пам'яті М. Куліша 23 грудня 1962 року. Величезного розголосу набув вечір пам'яті В. Симоненка у грудні 1963 року. Були й щорічні події, такі як вечори пам'яті Т. Шевченка, а в 1963 році — І. Франка та Лесі Українки [22, с. 20].

З нерегулярних записів у особистому щоденнику дізнаємося, що Василь Стус відвідував такі літературні вечори пам'яті та загалом нотував враження від тогочасної київської атмосфери [66, с.167-168, 171]. Як згадує Микола Плахотнюк, після Шевченківського вечора пам'яті, проведенню якого всіляко намагалися завадити, йдучи на трамвайну зупинку Василь Стус рішуче казав: «Нам потрібно подумати, як краще відзначити 125-річчя з дня виходу «Кобзаря». Ми не маємо права сидіти склавши руки, втиратись мовчки від плювків та ляпасів всілякої партійної наволочі!» [16, с. 54-55]. Спогади та записи з щоденника свідчать про те, що відтоді як молодий поет переїхав до столиці, він доволі активно долучався та брав участь у заходах КТМ, що в свою чергу, дозволило йому поєднати свою індивідуальну незгоду з колективною формою спротиву.

Після того, як у 1964 році КТМ було припинено діяльність клубу, а точніше його було розігнано, своєрідним інтелектуальним осередком для молодих українських письменників, критиків, художників стає квартира Світличних. Що особливо вабило Василя Стуса до однокімнатної квартири в

«хрущовці» на Солом'янці, то це бібліотека. Тут – і філософія, і українські періодичні видання двадцятих-тридцятих років, і самвидав, і тамвидав, що потрапляв в Україну в тому числі й через Світличних. Перетворивши свою квартиру, як її ще називав Василь Стус – «голуб'ятня», на один із центрів шістдесятництва Іван Світличний більшість часу присвячує роботі з молодими талантами та прагне зберегти нове покоління творчої інтелігенції, знаходячи слова підтримки для кожного [66, с.170; 39].

В українському культурно-просвітницькому русі все більше почали проявлятися політичні риси, а український самвидав набував опозиційного характеру, особливо після припинення друку більшості літераторів-шістдесятників у 1963 році. Тому радянська влада задля припинення таких тенденцій завдає превентивного удару по інакомисленню і вже восени 1965 року прокотилася перша хвиля арештів проти української інтелігенції. Серед арештованих у Києві: літературний критик І. Світличний, театральний художник П. Моргун, інженери О. Мартиненко та І. Русин, лаборантка Ї. Кузнецова, студент Я. Геврич, науковець М. Гринь. Усього по всій Україні було арештовано 25 осіб. Усім арештованим була пред'явлена ст. 62 ч. 1 КК УРСР, тобто антирадянська агітація і пропаганда [6].

Найвідомішою та ефектною акцією в історії дисидентського руху, яка отримала широкий розголос в світі, стала демонстрація протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Юрій Данилюк у своїй праці наводить свідчення директора кінотеатру «Україна» Федора Брайченка, ось як він запам'ятав слова Івана Дзюби, який дав високу оцінку фільму, а потім заявив: «Поряд з тим, як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!» [9, с. 106-107].

Із інтерв'ю з Надією Світличною дізнаємось, що ще навіть рідні декого з арештованих нічого про це не знали. Сестра Івана Світличного розповідає, що охоронці порядку не дали закінчити Івану Дзюбі промову та примусово прогнали зі сцени і заглушили голос літературознавця сиренами. Після цього Василь Стус звернувся до переповненої зали із закликом: «Хто проти тиранії – встаньте!». Підвелось зовсім небагато людей із кількох сотень, яким пізніше довелось дорого заплатити за підтримку публічного протесту проти арештів української інтелігенції [52].

І справді, реакція радянської влади не змусила на себе чекати, адже вже 15 вересня Василя Стуса було відраховано з аспірантури Інституту літератури АН УРСР імені Тараса Григоровича Шевченка «за систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу» [45]. Також його першу збірку віршів «Круговерть», яку поет здав до видавництва «Молодь» ще в середині 1964 року — було розсипано. Пізніше третій розділ цієї збірки став основою для збірки «Зимові дерева» [66, с. 171]. Рукописи «Круговерті» не збереглися, але вірші цієї збірки розійшлися у самвидаві [22, с. 114; 66, с. 178].

Аналізуючи характеристику та пояснювальну записку Василя Стуса, яку в 1972 році надіслав слідчому КДБ директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Шамота Микола Захарович, можна зробити висновки, що Василь Стус від самого початку навчання був «незручним» аспірантом. Він не захотів ставати на комсомольський облік та відмовився ввійти до складу народної дружини. Також в цьому документі присутні звинувачення в порушенні правил пересилання рукописів за кордон у 1964 році, що свідчить про його причетність до розповсюдження самвидаву. Згадується і про літературний вечір в березні 1965 року на верстатобудівельному заводі ім. О. М. Горького, який молодий поет «самочинно намагався організувати». В підсумку вечір було проведено на вулиці, адже члени партійного комітету попросили перенести зустріч «через відсутність приміщення» [45, с. 2-3].

У пояснювальній записці щодо подій 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» Василь Стус пише, що його обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, сам факт арештів і атмосфера приховування цього факту. Він зазначає, що ці арешти української інтелігенції «створюють ґрунт для страшних аналогів» з минулим та порівнює тогочасні арешти з «кривавим 1937» роком. Василь Стус ділиться, що чисто психологічно та громадянськи не зміг стриматися і вважає, що мовчання в такій ситуації є злочином [45, с. 4].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що переїзд до Києва для Василя Стуса став каталізатором для злиття особистого несприйняття політики русифікації та подібних настроїв тогочасної української інтелігенції. Слід зазначити, що знайомство з Іваном Світличним та залученість до роботи КТМ «Сучасник» мали особливе значення для майбутнього дисидента в цей період його життя, адже він отримав підтримку та інтелектуальне наставництво, а також аудиторію та коло однодумців для дискусій та вираження своєї позиції.

Нами було досліджено, що з року в рік Василь Стус ставав все більш незручним та «політично неблагонадійним» громадянином для радянської влади. Він користувався як і відносно легальними методами спротиву, наприклад, як виступи та участь у вечорах пам'яті або апелювання до марксизму-ленінізму у своїй пояснювальній записці задля легалізації своєї позиції, що було доволі поширеним у часи «відлиги», так і позацензурними методами, такими як читання та поширення самвидаву.

Публічний протест 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» став точкою неповернення для Василя Стуса та для історії українського дисидентського руху в цілому. Відрахування молодого поета з аспірантури, що фактично ставило хрест на його кар'єрі за фахом, та відмова від публікації його віршів свідчить про неспроможність тоталітарного режиму змінитися та вести відкритий діалог з інтелігенцією, що сприяло подальшій правозахисній та публіцистичній діяльності Василя Стуса.

2.3 Форми та методи інтелектуального спротиву та початок правозахисної діяльності В. Стуса

Презентація фільму «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 року фактично розділила життя поета на «до» та «після». Опинившись в умовах соціальної ізоляції та тиску, Василь Стус втратив можливість професійної самореалізації в межах радянських наукових та освітніх інституцій.

Після відрахування з аспірантури, молодий поет працював у будівельній бригаді, а згодом кочегаром в Українському науково-дослідному інституті садівництва у Феофанії під Києвом [4, с. 11].

У 1966 році Василя Стуса беруть на вакантне місце молодшого наукового співробітника Державного історичного архіву УРСР. Робота на цій посаді мала також свій вплив на позицію майбутнього дисидента, адже він отримав доступ до невідомих на той час архівних джерел, що дало йому можливість вивчати історичні хроніки й документи з історії України нової доби, якою він скористався. Невдовзі його підвищили до «старшого наукового співробітника», але за сприяння заступника директора Інституту літератури С. Зубкова, Василя Стуса вже влітку було звільнено «за власним бажанням» [66, с. 205-206].

Варто звернути увагу на спостереження Івана Дзюби, який вважає, що безкомпромісна позиція Василя Стуса не належить до сфери практичної політики, а скоріше є вимушеною формою захисту людської гідності в умовах «колосального нелюдського тиску». Він також наголошує на штучності умов, у які був поставлений поет, а також, що форми та методи його спротиву були лише нормальною відповіддю на неадекватність самого радянського суспільства як такого [43, с. 255].

Незважаючи на «майже нелюдський збіг обставин», Василь Стус прагнув залишитися собою та зберегти гідність. І ці поривання та вміння позбутися відчуття «загнаного вовка», дали потужний імпульс до творчої самореалізації поета. Тому з 1966 року, в доволі неприйнятних для творчості

умовах, Василь Стус починає працювати над віршами та збірками ще завзятіше, ніж колись. І хоч його творчий доробок інколи бозна-куди зникає, більшу частину написаного вдається зберегти [66, с. 204].

На нашу думку, аналіз публіцистичної, літературознавчої та епістолярної спадщини Василя Стуса періоду 1966-1972 років є важливим для дослідження його «позасистемного» буття після відрахування з аспірантури. Оскільки поета фактично обмежили у його діяльності, адже він опинився під наглядом відповідних органів, така суспільно-політична активність стає чи не єдиним інструментом інтелектуального спротиву.

У листі від листопада 1966 року до Панаса Заливахи, якого було арештовано наприкінці 1964, Василь Стус висловлював підтримку ув'язненому в мордовському таборі побратимові й закликав «не вішати носа». Поет навіть жалкував, що його не запроторили до табору разом з іншими репресованими, і жартома запитував «чи не можна у Вас стажируватися на посаді молодшого зека?». Перебуваючи на волі, свободу Василь Стус сприймає радше як обов'язок перед тими, хто опинився за ґратами, ніж як привілей [33].

Смуток від життя, в якому обмежують твої духовні свободи, в якому немає можливості друкуватися і усвідомлення, що твої літературні надбання нікому не потрібні все з більшою силою тисне на поета. Тому, навіть попри застереження, Василь Стус продовжує активно листуватися з ув'язненими. Наприклад, переживає за долю Василя Голобородька, який «вирвався з-під влади дрібних наживок-принад нашого світу, а в голій порожнечі вирваної зубами свободи відчув таку втому, таку оскаржливу жалобу за собою, за світом, що день йому похитнувся» [66, с. 212].

Цікавим своєю головною ідеєю є лист до Богдана Гориня, який датується 1967 роком й так і не був відправлений адресату. Причиною написання листа було обговорення в культурницькому національному середовищі свідчень Б. Гориня проти М. Масютка, що ставило чимало етичних питань, передусім до тих, хто виносив безапеляційні "вироки"

самому Гориню. Тут Василь Стус, усвідомлюючи ситуацію у якій опинилася українська інтелігенція, пише про своє покоління як про «пропаще», адже через політичні репресії багато молодих талантів просто не в змозі нормально розвиватися та реалізувати свій творчий потенціал. Поет наголошує, що найкращі роки їхньої «гіркої молодості» йдуть на виснажливе протистояння радянській системі і ділиться, що йому важко «відчувати всі Ваші невесели», але ще нестерпніше для Василя Стуса бачити, що відбувається і при цьому відчувати власну безсилість [29].

Василь Стус вже у 1960-ті роки надавав національному питанню першочергової ваги та розмірковував про тодішнє буття України. І хоча через багаточисельні обставини йому так і не вдалося написати повноцінну працю з цієї проблематики, але збір матеріалів для осмислення цієї теми було ним проведено. Ці матеріали він використав у 1968 році, коли готував доповідь для дружнього кола науковців, яку виголосив у квартирі професора Генріха Дворка. Пізніше Василь Стус передав текст доповіді історику Ярославу Дзирі. У доповіді він систематизував думки попередників щодо національного питання, тим самим довів, що це тривала історична боротьба за право суб'єктності українського народу, а також поєднав це з поточною статистикою 1960-х років про стан української мови в школах, вищих навчальних закладах, що в свою чергу продемонструвало величезний масштаб русифікації [14].

Представників української інтелігенції дедалі більше непокоїли політичні репресії в країні. Відповіддю на такі дії влади став лист 139-ти діячів науки, літератури і мистецтва проти свавільних арештів та судових процесів. Він був адресований Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. Брежнєву, голові Ради міністрів СРСР А. Косигіну, голові Президії ВР СРСР М. Підгорному. Серед підписантів був і Василь Стус [28].

У квітні 1968 року розпочався збір підписів під листом, у якому було засуджено формат «закритих» судових процесів у Києві, Львові та Івано-

Франківську над інакомислячою інтелігенцією. Під «листом 150-ти» Василь Стус також підписався [66, с. 221].

1968 року Василь Стус пише відкритого листа першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту, в якому зокрема аналізує засади соціалізму і як ці засади «реалізовано» в СРСР, а також описує «духовну диктатуру» в радянському суспільстві. На його думку, в умовах денационалізації людина втрачає своє коріння, пам'ять та моральні принципи й орієнтири. Він згадує також і про українську інтелігенцію, яку було репресовано радянською владою, а також зачіпає питання правосуддя в СРСР [13].

Лист Василя Стуса до Президії Спілки письменників України, датований 1968 роком, став відповіддю на статтю Олексія Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», яку було надруковано в газеті «Літературна Україна». Він характеризує статтю Полторацького як спробу приховати хвилю репресій, яка охопила Україною з 1965 року. Якщо автор статті згадує лише про Караванського та Чорновола, то Стус в свою чергу наводить довгий список жертв радянських репресій. Поет викриває замовчування, а також перекручування Полторацьким невігідних для влади фактів і загалом наголошує, що про арештованих згадали лише тоді, коли про арешти та умови утримування у в'язницях дізналися за «залізною завісою» [24; 25].

Після того, як відкритий лист Василя Стуса до Президії Спілки письменників України набув розголосу, збірку «Зимові дерева» відмовились друкувати та повернули рукопис авторові, незважаючи на позитивну рецензію Івана Драча. Цю збірку поет здав до видавництва «Молодь» 12 травня 1968 року, хоч і не сильно сподівався на друк. Врахувавши зауваження рецензента, Василь Стус значно переробив збірку і вже наприкінці грудня 1969 – на початку січня 1970-го зробив кілька машинописних копій рукопису збірки, одну з яких відніс до видавництва «Радянський письменник» [20].

Завдяки зусиллям студентки Київського університету Ганни Коцурової, громадянки Чехословаччини, збірка «Зимові дерева» та твори інших письменників були вивезені до Чехословаччини нелегальним шляхом. Василь Стус зробив шість самвидавчих примірників збірки й один такий подарував своєму другові Леоніду Селезненку, який в свою чергу познайомив Ганну Коцурову із забороненою радянською цензурою українською літературою. Пізніше студентка передала вивезені матеріали викладачу Пряшівського університету Павлу Мурашку, який надіслав ці твори до європейських країн. Саме так збірка Василя Стуса «Зимові дерева» набула тамвидавчого статусу [9, с. 85].

Публіцистика Василя Стуса 1969 року, зокрема його звернення до редактора журналу «Вітчизна» Любомира Дмитерка з приводу його статті «Місце в бою», набуває особливо гострих рис. Він наголошує, що барикади – це про оборону, а не про напад, і барикади мають тільки один бік, на якому стоять люди, що обороняються, а не провладні літератори, які наступають «шпальтами газет і журналів, загонами фіскалів і кагебістів, цензурними лещатами й арештами, таємними нарадами та закритими судилищами». Поет розмежовує два типи інтелігенції: так званий «родовід дзвонарів», який представлений такими як О. Корнійчук та людей, що почали свій родовід «від безпаспортного колгоспного люду», такі як Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Світличний та інші, які своїми працями повернули українцям почуття самоповаги. Описуючи механізм підготовки «розправи» КДБ над Іваном Дзюбою, Василь Стус вдається до такої метафори, як «чорний чоловічок», маючи на увазі таємних співробітників, що ховаються за псевдонімами та авторитетами людей й нещадно знищують талантів. В кінці звернення поет пророкує, що прийде час і нащадки будуть будувати не барикади, а «храм справедливості» і саме такі люди, як Іван Дзюба стануть у нагоді для поради в цій справі [26].

Начерк статті «Ми живемо в час парадоксів», яку пізніше інкримінували поетові як антирадянську діяльність, стосувалась листа групи

творчої молоді Дніпропетровщини до Щербицького, Овчаренка і Павличка, які виступали проти кампанії цькування Олеса Гончара за роман «Собор». Наприкінці 1969-го – на початку 1970-го року виходить указ Верховної Ради СРСР про поліпшення розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян, але як зазначає Василь Стус, фактично держава відповідає на них репресіями, як у випадку з Іваном Сокульським та Миколою Кульчинським. Автор статті робить висновок, що або КДБ стоїть над найвищими органами влади, або «права рука цієї відає не відає, що робить ліва». На думку поета, добро «порядянськи» і всі дії влади «задля досягнення вищої мети й світлого майбутнього», призводять до замовчування сьогоденного зла та репресій, де верхівка «народної влади» користується правом на знищення тих, «хто не піддається перевихованню» [38].

28 липня 1970 року Василь Стус написав листа до ЦК КПУ і КДБ при Раді Міністрів УРСР на захист Валентина Мороза, українського історика та дисидента, якого було заарештовано спочатку у вересні 1965 року, а пізніше 1 червня 1970 року. Поет наголошує на відсутності здорового діалогу між владою та суспільством, а також описує наслідки такої політики держави. Одним з таких наслідків є механізм створення «ворогів народу» і Василь Стус описує його так: людина звертається з пропозицією до інстанції, її звернення ігнорують декілька разів, після чого вона обурюється і пише звернення у більш різкій формі, що призводить до погроз або арешту зі сторони вже іншої інстанції. На думку поета, «злочином», який вчинила така людина є лише те, що він народився на десять років раніше і має свою думку, відмінну від партійної, а також ідеї, які будуть актуальні в найближчому майбутньому. В цьому листі він охарактеризував Валентина Мороза як талановитого публіциста та людину з великої літери, яка не є злою, а його різкість та гнів викликаний «болем за гвалтовану душу людини, культури, народу». В кінці листа Василь Стус закликає припинити «судову розправу» над Валентином Морозом і наголошує, що його вимога є «справою честі кожної радянської людини» [35].

Цінною літературознавчою працею поета є памфлет «Феномен доби. Сходження на Голгофу слави», в якому він досліджує трагічний шлях Павла Тичини та еволюцію його діяльності. Роботу над памфлетом Василь Стус розпочав ще 1967 року, а закінчив близько 1970-1971 року. У цій праці поет реконструює творчий шлях Павла Тичини, аналізуючи етапи його творчості, а також стверджує, що насправді поет помер «духовно», продовжуючи своє фізичне існування «по той бік самого себе». Особливій критиці піддається мовчання Павла Тичини у часи Голодомору 1932-1933 років та видання його збірки «Партія веде» в роки, коли український народ потерпав від голоду [27].

В грудні 1971 року в Одесі було арештовано Ніну Строкату, жінку Святослава Караванського. Реакція однодумців була блискавичною і відтак вже 21 грудня 1971 року було створено «Громадський комітет на захист Ніни Строкатої», який став першою правозахисною організацією в Україні. Декларацію про створення комітету підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, В'ячеслав Чорновіл. В декларації зазначалося, що «Громадський комітет на захист Ніни Строкатої» створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права й буде діяти в рамках чинного радянського законодавства. В подальшому саме ця організація стане фундаментом для створення Української Гельсінської групи [9, с. 131].

Таким чином, період 1966-1971 років став фундаментальним для усвідомлення свого нового статусу в радянському суспільстві та початку правозахисної діяльності Василя Стуса. Аналіз епістолярних, публіцистичних та літературознавчих праць поета цього періоду дає змогу стверджувати, що такі форми діяльності були альтернативою в умовах неможливої реалізації за фахом і давали майданчик для вираження своєї позиції та засудження мовчання перед обличчям репресій.

У цьому розділі було відстежено динаміку розвитку інакомислячих поглядів Василя Стуса та досліджено його діяльність у колі «шістдесятників». Витоки національної самосвідомості сягають Донецького періоду життя поета. Таким чином, значний вплив на його позицію мало родинне виховання та сімейна атмосфера, що допомогло йому витримати хвилю русифікації, яка охопила регіон.

Переїзд до столиці та вступ до аспірантури відкрили нові можливості для Василя Стуса. Навчання в Інституті літератури АН УРСР імені Т. Г. Шевченка та залученість до діяльності КТМ «Сучасник» створило навколо поета коло однодумців для подальшої діяльності. Перший публічний протест на теренах СРСР, який відбувся в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 року став визначальним для подальшої діяльності Василя Стуса.

В умовах фахової ізоляції, поет продовжував літературну роботу, а також провадив інтелектуальну боротьбу. Активна залученість до початкових форм правозахисної діяльності, зокрема дотичність до створення «Громадського комітету на захист Н. Строкатої» свідчать про перевагу в позиції Василя Стуса етичних наративів.

РОЗДІЛ ІІІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА ТА БОРОТЬБА З РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ

3.1 Операція «Блок» та перший арешт В. Стуса

Незважаючи на те, що в Комітеті державної безпеки УРСР при Раді Міністрів України були більш пріоритетні задачі на загальнодержавному рівні, наприклад збір розвідданих щодо головних противників Радянського Союзу, першочерговим напрямком діяльності в Україні було викорінення інакодумства. Вище політичне керівництво республіки та КДБ розглядало цькування та покарання дисидентів не лише як спосіб боротьби з «пережитками українського буржуазного націоналізму», а й як один із важелів впливу на радянське суспільство [8, с. 30-31].

Попри активну репресивну політику радянської влади щодо дисидентів, голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко наголошував на тому, що кількість осіб, які долучалися до «антирадянської діяльності», зокрема розповсюджували «ворожі за змістом» листівки та анонімні листи, не зменшувалась, а навпаки, з кожним роком зростала. Станом на 1968 рік таких осіб було 406, а вже в 1969 році налічувалось 515 осіб [8, с.31].

Літо 1971 року стало часом, коли було розпочато розробку спецоперації «Блок», яка була спрямована на знешкодження так званих активних «націоналістичних елементів» в УРСР, зокрема причетних до нелегального поширення «антирадянських й інших політично шкідливих матеріалів». Вже 9 серпня 1971 року було відкрито кримінальну справу №42, що стосувалась виготовлення та розповсюдження «Українського вісника» [8, с.32].

Відправною точкою репресивної кампанії проти української інтелігенції став арешт бельгійського студента Ярослава Добоша на початку січня 1972 року. Його завданням, зокрема за вказівкою ЗЧ ОУН в Бельгії, було зібрати та вивезти з території СРСР екземпляри українського самвидаву, серед яких були також фотокопії «Українського вісника». Цю справу КДБ використало задля доведення зв'язку українських націоналістів

із «імперіалістичними розвідками» та центрами українського спротиву, які розташовані за кордоном [8, с.33].

В контексті спецоперації «Блок» лише в січні 1972 року було затримано близько 20 дисидентів, серед яких – В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура. Всього в 1972 році було арештовано приблизно 100 осіб, 89 з яких за антирадянську агітацію і пропаганду [37, с. 117].

12 січня 1972 року у квартирі Василя Стуса на вулиці Львівській, за дорученням Управління КДБ при РМ УРСР по Львівській області було проведено обшук з метою знайти антирадянську та самвидавчу літературу й документи [61]. На підставі цього обшуку й ознайомлення з вилученими матеріалами, 13 січня 1972 року старшим лейтенантом Логіновим було прийнято постанову про порушення проти Стуса Василя Семеновича кримінальної справи за статтею 187-1 КК УРСР [48].

Того ж 13 січня 1972 року Василя Стуса було затримано як підозрюваного у виготовленні та розповсюдженні антирадянської та наклепницької літератури, після чого він був доставлений в приміщення КДБ о третій годині ночі [60], а вже 15 січня поету було обрано міру запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [47].

Слід зауважити, що аналізуючи протоколи допиту Василя Стуса в період з січня по червень 1972 року, можна дійти висновків, що про Ярослава Добоша, з якого почалась реалізація операції «Блок» згадується лише на одному допиті 13 січня. Поет на цьому допиті, в свою чергу, заперечував будь-які зв'язки з бельгійським студентом і не зміг пояснити, як до Ярослава Добоша потрапила його фотографія [57].

На допиті 16 січня 1972 року, Василь Стус, відповідаючи на питання Логінова про лист до Л. Дмитерка заявив, що його лист був реакцією на «процес сталінізації» і зазначив, що такі процеси всередині країни є «небезпечними для справи комунізму», а написане ним у листі стосується не

тільки літератури, а й в цілому утисків демократичних людських свобод в країні [58].

Вже на допиті від 25 січня, після пред'явлення поєтові обвинувачень за статтею 187-1 КК УРСР 22 січня 1972 року [49], дисидент відмовляється відповідати на запитання слідчого, допоки не отримає оцінку своїх творів від фахівців Спілки письменників України та ЦК КПУ, зазначаючи, що не визнає працівників КДБ достатньо компетентними для оцінки його літературних творів [54].

Незважаючи на своє поточне становище, загалом поет повадився з працівниками слідчого ізолятора КДБ доволі зухвало, а заповнюючи бланк-заяву для закупівлі необхідних товарів, прохав придбати таке: «Воля – 1 раз дихнути», «Справедливість – 1 раз побачити», «Смерть – 9 грам», а також закреслив слово «ув'язнений» і написав «літератор» [64].

Допит 28 березня відбувся в присутності начальника відділення слідчого відділу КДБ УРСР старшого лейтенанта Пархоменка, але це мало незначний вплив на Василя Стуса, адже він відмовлявся відповідати на поставлені йому запитання щодо публіцистичного рукопису «Привид бродить по Європі» [55].

31 березня на допиті йшла мова про чернетку листа до Петра Шелеста, де поета обурювало, що йому інкримінують чернетку його думок, адже це прямо порушує його конституційні права. Протестуючи, Василь Стус відмовився надавати будь-які покази щодо своїх незакінчених творів та чернеток, при цьому зазначивши, що не бажає бути «спільником при порушенні Конституції СРСР» [56].

17 квітня слідчі розпитували поета про обставини знайомства з Стефанією Шабатурою, який характер носили їхні зустрічі та що відомо Василю Стусу про зустрічі мисткині з іноземцями. Дисидент лиш повідомив те, що їхні стосунки були на рівні взаємодії «митця з митцем» та навідріз відмовлявся відповідати на перелічені вище запитання [59].

В період з 6 по 23 травня 1972 року поет знаходився в Київській клінічній лікарні №21. Він був направлений на судову-психіатричну експертизу слідчими КДБ, які мотивували необхідність такого обстеження його поведінкою, відмовою співпрацювати зі слідством та тим, що Василь Стус категорично не визнавав своєї провини. Перебуваючи у лікарні, скоріш за все, дисидент знаходився під тиском «лікарів», адже 1970-ті роки були розквітом каральної психіатрії в СРСР. Поетові довелося переглянути свою поведінку, після чого комісія визнала його осудним, а притаманні Василю Стусу різкість, надмірну прямолінійність та дратівливість описали як «психопатичні риси його характеру» [5].

В червні 1972 року, слідчий Логінов змінив поетові статтю обвинувачення, а саме з статті 187-1 КК УРСР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі до трьох років, на частину 1 статті 62 КК УРСР, яка передбачала вже від трьох до десяти років позбавлення волі та заслання строком до п'яти років, що фактично дало змогу КДБ збільшити вирок вдвічі. До справи долучили докази у вигляді 10 документів та 14 віршів «антирадянського та наклепницького змісту», а також слідство наголошувало на виданні цих публіцистичних та літературних творів за кордоном і на використанні цих матеріалів радіостанцією «Свобода» [50].

7 вересня 1972 року судова колегія, яку очолив суддя Дишель Г. А., ухвалила рішення по справі Василя Стуса на закритому судовому засіданні в місті Києві. Суд відхилив пояснення поета, в яких йшлося про те, що своєю діяльністю він не мав за мету підрив та послаблення радянської влади, а його вірші та праці написанні під впливом складних життєвих обставин і короткочасного настрою. Написане дисидентом «останнє слово» суд врахував як пом'якшуючу обставину. Вирок передбачав для Василя Стуса 5 років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму та 3 роки заслання [23].

В грудні 1972 року Василя Стуса доставили у табір ЖХ-385/3-5 в селищі Барашево, яке знаходилося у Мордовській АРСР. Поетові було

присуджено нагрудний знак «№200». Як писав сам Василь Стус у листі до дружини, її батьків і сина, датований 17 грудням 1972 року, загалом робота в таборі була нескладною і передбачала шиття рукавиць [15].

Зважаючи на те, що в радянських таборах про права людини та їх охорону не могло бути й мови, адже вони систематично порушувались і за межами установ позбавлення волі, перші роки ув'язнення стали випробовуванням для поета. Важко залишатися собою й відчувати себе людиною, коли в тебе забирають на це право [17].

Вивчаючи хроніку першого ув'язнення Василя Стуса, можна дійти висновку, що з самого початку дисидент не визнавав порядків, що принижують людську гідність. Наприклад, у травні 1973 року він тричі відмовлявся носити нагрудний знак, за що його позбавляли побачень та можливості закуповувати продукти харчування, запроторювали в штрафний ізолятор та оголошували поетові догану. У внутрішній характеристиці на Василя Стуса за 1973 рік йдеться, що роботу в таборі поет вважав експлуатацією, а також оголошував голодування на знак протесту строком від 1 до 5 діб. Так 20 травня 1973 року голодівка стосувалася умов утримання в'язнів і тривала три дні, з 4 по 6 вересня поет оголосив голодівку до річниці свого ув'язнення, а з 5 по 10 грудня дисидент голодував з приводу річниці проголошення «Загальної декларації прав людини» [40].

8 січня 1974 року Василь Стус на вечірній перевірці виступив із промовою перед строєм ув'язнених, в якій засуджував виправно-трудова політику СРСР, за що був переведений у приміщення камерного типу на пів року. Цей виступ він посвятив засудженому Клеманскісу, який помер у лікарні. Протягом 1974 року поет відмовлявся від роботи та часто не виконував норми виробітку, тому адміністрація продовжувала застосовувати до Василя Стуса покарання у вигляді позбавлення права на придбання продуктів харчування [66, с.334].

Перша половина 1975 року провадилася санкціями з боку КДБ щодо Василя Стуса, адже він продовжував порушувати установлені правила. В

березні поет написав листа до Верховного Суду РРФСР на захист В'ячеслава Чорновола, а в червні побачив світ його відкритий лист до Івана Дзюби, який вийшов у самвидаві [66, с.335]. Дисидент розкритикував Івана Дзюбу, який став на шлях відступництва та відмовився від самого себе, попросивши про помилування [11, с. 71].

Того ж року Василь Стус написав звернення «Я обвинувачую», в якому засуджує дії КДБ щодо молодшої української інтелігенції, зокрема використання для розправи психіатричних лікарень, та доводить, що судові процеси 1972-1973 років були сфальсифіковані та спрямовані проти «процесу мислення й людської думки» та «синівської любові до свого народу» [11, с. 64-68].

У липні 1975 року Василь Стус викрав Фрідріха та Малишевського на крадіжці продуктів та медичних засобів у в'язнів, за що кримінальник Сидельников, друг вищезгаданих осіб, здійснив напад на поета із заточкою. 2 серпня дисидент втратив свідомість через внутрішню кровотечу та загострення виразки шлунку. Опинившись за крок від смерті, його врятувала лише солідарність в'язнів, адже в жіночому таборі Н. Світлична, І. Стасів-Калинець та ін. відмовились повертатися до бараків та оголосили голодівку, після чого Стусу було надано допомогу [66, с.335-336].

Незабаром дисидента мали забрати на етап, але перед цим ввечері він здав свої речі, після чого йому було видано новий бушлат. Розмовляючи зі В'ячеславом Чорноволом у дворі, співрозмовник поета поставив під сумнів таку щедрість з боку співробітників КДБ і, промацавши бушлат, знайшов зашитий всередині прилад прихованого прослуховування [44, с.10].

10 грудня відбулась операція в Ленінградській лікарні для в'язнів ім. Гаази, внаслідок якої поетові було видалено 2/3 шлунку. Деякий час Василь Стус перебував у стані клінічної смерті [66, с.336]. Після операції поета перевели до селища Озерного у колонію суворого режиму ЖХ-385/17-А. Співробітники КДБ обґрунтували це «вищими оперативними міркуваннями»,

тобто небажанням утримувати Василя Стуса разом з В'ячеславом Чорноволом та Василем Лісовим [44, с.10].

За систематичні порушення правил внутрішнього розпорядку в таборі, написання скарг та критику адміністрації ВТК в 1976 році Василь Стус продовжував отримувати покарання. Так поета кидали в штрафний ізолятор, позбавляли побачень, дієтичного харчування, можливості за купування продуктів харчування та можливості отримати ліки і продукти поштою, яку пізніше повернули дружині [66, с.336].

Незважаючи на ув'язнення, Василь Стус продовжував писати вірші. Творчість поета вивчали напам'ять, таємно вивозили й поширювали тамвидавом у Західній Європі та Північній Америці, де учасники української діаспори та іноземці могли безперешкодно ознайомитися із творами дисидента [74].

В липні того ж року в дисидента була вилучено збірку «Палімпсести», а вже 15 липня Василь Стус пише листа до Президії Верховної Ради СРСР, в якому відмовився від радянського громадянства. Поет детально описав, за що його було засуджено, наголосив, що його 15-річний творчий доробок набув незаконного статусу і можливо вже знищений, а також зазначив, що його надовго позбавили людських прав та гідності. В кінці листа дисидент закликає виставити його за межі країни [10].

Під час перебування в таборній лікарні, у Василя Стуса в серпні 1976 вилучають збірку «Час творчості», яку поет написав під час перебування у слідчому ізоляторі Київського КДБ у 1972 році. Тим часом табір ЖХ-385/17 було розформовано, тому дисидента було переведено до табору ЖХ-385/19. Восени Василю Стусу повернули менше 10 зошитів із віршами збірки «Палімпсести» із 50 вилучених, про що пізніше писала Надія Світлична у своєму листі до ЦК КПРС [66, с.339-340].

Дослідивши передумови та перебіг операції «Блок» і проаналізувавши перше ув'язнення Василя Стуса, як частину цієї кампанії проти української інтелігенції, можемо дійти висновку, що жоден з радянських репресивних

методів не зміг вплинути на позицію поета. Незважаючи на умови утримання в мордовських таборах, моральне та фізичне виснаження та постійний тиск з боку адміністрації ВТК дисидент залишався вірний своїм переконанням й продовжував викривати справжнє обличчя радянської тоталітарної машини та відстоювати людські права і свободи. В свою чергу КДБ не полишало спроб зламати волю Василя Стуса, знищити його як людину та поета.

3.2 Участь В. Стуса в Українській Гельсінській групі та другий арешт дисидента

1 серпня 1975 року в столиці Фінляндії після тривалих переговорів за участі 35 країн було підписано «Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі», відомий також як Гельсінські угоди або Гельсінська декларація. Серед підписантів також був і Радянський Союз. Таким чином утворився правовий фундамент для створення та подальшої діяльності правозахисних організації [73].

9 листопада 1976 року Микола Руденко, український письменник та громадський діяч, повідомив про заснування Української Гельсінської Групи. У Декларації УГГ підкреслювалось, що основною метою діяльності Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод є інформування світової громадськості та урядів країн підписантів угоди про порушення Загальної Декларації Прав Людини на території УРСР [2].

Під час створення УГГ Василь Стус ще перебував в мордовському таборі. Вже під час заслання, яке поет відбував у селищі Матросова Магаданської області, у листі до Левка Лук'яненка від 17 червня 1977 року цікавився діяльністю УГГ [32].

Умови заслання були важкими і Василь Стус «добрим словом» згадував часи свого ув'язнення у мордовських таборах. Незважаючи на післяопераційний стан, поет був змушений працювати шахтарем на руднику 50-кілограмовим перфоратором. Серед засобів індивідуального захисту була

лише марлева пов'язка, через яку неможливо було дихати при важкій роботі. Потреба в дієтичному харчуванні була також проігнорована [69].

Коли дисидент апелював до ст. 82 ВТК РРФСР, в якій окреслюються права засланців, його потреби також не були задоволені. Зокрема, йому забороняли змінювати роботу, відвідувати райцентр Усть-Омчуг та обирати місце проживання. Таким чином його навмисно селили в гуртожитку з п'яницями, щоб спровокувати конфлікти та виключити змогу відпочити й творити. Комунікація була обмежена, адже листи систематично зникали [69].

Тим часом у місцевій газеті тривала кампанія проти Стуса. В місцевій газеті «Ленінське знамя» вийшла стаття А. Супряги «Друзі та вороги Василя Стуса», яка утворила навколо поета «колимський мікроклімат за дальстроївським стандартом». В подальшому статті виходили вже від інших редакторів цієї газети [69].

В травні 1978 року занедужав батько дисидента – Семен Стус. Відвідати хворого батька Василю Стусу не дозволили, через що він розпочав політичну голодівку. Після трьох діб голодівки поетові було дозволено приїхати у Донецьк. За дисидентом скрізь велось пильне стеження [69]. Його підтримали Ігор та Ірина Калинці та В'ячеслав Чорновіл.

В свою чергу поет оголошував політичну голодівку у зв'язку з засудженням Василя Овсієнка, а також зазнав обшуків за місцем проживання по справі Левка Лук'яненка, після чого йому погрожували повторним ув'язненням. У серпні 1978 року Василь Стус увійшов до кола членів Лондонського ПЕН-клубу, до якого він звертався ще в ув'язненні у 1976 році із закликом зберегти його літературний доробок [66, с. 342].

Як зауважує Борис Захаров, тиск на учасників УГГ розпочався вже на старті роботи групи. У правозахисників з кінця 1976 року почали проводитися обшуки, а також багатьох позбавляли роботи. В червні 1977 року були засуджені М. Руденко та О. Тихий, на що УГГ відповіла четвертим меморандумом «Про нові репресії на Україні проти Групи (Гельсінкі)» у

якому зазначалося, що це лише початок нової хвилі репресій під проводом КДБ [19, с. 114-115].

Тому, повернувшись після заслання до Києва в серпні 1979 року, Василь Стус зіштовхнувся з тим, що більшість членів УГГ вже було заарештовано. Незважаючи на це, поет одразу по поверненню долучається до Української Гельсінської групи і таким чином підтримує правозахисний рух у критичний момент його існування. Таким чином майже вся діяльність УГГ трималася на роботі Оксани Мешко та Василя Стуса. Вже з 7 грудня над поетом було встановлено адміністративний нагляд [44, с. 53].

Напередодні літніх Олімпійських ігор, до яких Радянський Союз ретельно готувався, країну очищали від «небажаних елементів». На початку 1980 року сфабриковано справу проти В'ячеслава Чорновола, після чого Василь Стус висловився на його захист. Згодом, 14 травня 1980 року було проведено обшук у квартирі Стусів і того ж дня поета було арештовано [44, с. 54].

В період з 29 вересня по 2 жовтня Київським міським судом на чолі з суддею П. Фещенком було розглянуто справу Василя Стуса, якого обвинувачували за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Поетові інкримінували його вірші, листи до А. Сахарова, Л. Лук'яненка, І. Дзюби та інших, звернення до прокуратури на захист М. Горбала, а також усну агітацію. Від радянського адвоката дисидент відмовився, але його заява була проігнорована, тому його продовжував «захищати» В. Медведчук, який заявив під час судового процесу: «Всі злочини Стуса заслуговують покарання». Він також не звернув жодної уваги на заяви свого підзахисного про застосування до нього фізичних тортур [71, с. 215].

Попри наявність на судовому засіданні «незручних» свідків – Михайлини Коцюбинської та Світлани Кириченко, які відмовлялися брати участь у процесі, адже Василь Стус не визнає його законним, суд оголосив вирок 2 жовтня 1980 року, який передбачав 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання. Того дня засідання почалося одразу з

виголошення вироку, а дисидента незаконно позбавили права на останнє слово. Протести щодо цього адвокат підсудного також не підтримав. Наостанок Василь Стус на адресу суддів вигукнув: «Кати! Ви мені й останнього слова не дали сказати!» [71, с. 215].

Як пише Вахтанг Кіпіані, загалом адвокатська діяльність відігравала показову роль в СРСР, адже долі людей, яких судили за політичними справами, вирішувалися не в залі суду. Посилаючись на архівні документи, автор наголошує, що репресії стосовно Московської, Української, Литовської, Грузинської та Вірменської Гельсінських груп беруть свій початок після відповідної санкції ЦК КПРС. Тобто такі справи, як справа Василя Стуса були заздалегідь сфальсифікованими за ухвалою партії, а вже виконавцями виступало 5-те управління КДБ [65, с. 840-841].

12 жовтня 1980 року Андрій Сахаров виступив на захист дисидента, зауважуючи, що вирок Василю Стусу є особливо жорстоким. Звернення академік адресував учасникам Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод [1].

Після вироку дисидент переніс ще одну операцію з видалення апендиксу, через що ще більше місяця перебував у лікарні. В кінці 1980 року поет прибув в селище Кучино, що у Пермській області, до табору ВС 389/36 [30].

Весною 1981 року Василь Стус востаннє побачився з рідними. Загалом інформаційна ізоляція в умовах ув'язнення змушувала до винаходу альтернативних способів спілкування та інформування. Василь Овсієнко так описує комунікацію поміж камерами: спілкування відбувалося через квартиру, біля дверей стояв один із ув'язнених та стежив за пересуванням наглядача, прислухаючись, інший тричі стукав у стіну, після чого інша камера повторює ці дії. Співрозмовники обмінювалися короткими фразами через квартирки, стоячи на табуретках та висовуючи голови. Два удари в стіну свідчили про небезпеку та означали заклик розійтися, один удар – «зачекай».

Такі розмови найчастіше були причиною порушення режиму та отримання покарання від наглядачів [44, с.58].

У 1982 році Василь Стус написав нотатки, відомі як «З таборового зошита». Вони були опубліковані в інформаційному бюлетені «Хроніка поточних подій» в розділі «Новини самвидаву», перекладені російською мовою. Того року поет також став лауреатом Міжнародної літературної премії «Amnesty International» [66, с. 343].

В січні 1983 року Василь Стус отримав покарання у вигляді переведення до камери-одиначки за передачу нотаток «З таборового зошита» Ірені Гаяускене та публікацію цих текстів за кордоном [21].

У вересні 1984 року Василь Стус написав заяву до радянського уряду без надії на те, що лист дійде до адресатів. Загалом звістки від рідних та друзів до дисидента майже не доходили, а написані ним листи часто конфісковували ще у таборі. Все частіше у поетових листах прослідковувалась безнадія. Так у листі до дружини від 24 жовтня 1984 року Василь Стус згадує про складний період свого ув'язнення та пише: «Не певен, що витримаю цей термін — до зустрічі». Запитує також про долю Ю. Литвина та В. Марченка, адже поет фактично перебував в інформаційному вакуумі [31].

Також восени 1984 року у поета конфіскували зошит із віршами та перекладами – останню збірку Василя Стуса «Птах душі», яка пізніше була знищена (загалом близько 300 рукописів), так і не будучи опублікованою [66, с. 366].

Влітку 1985 року дисидент перебував разом з Леонідом Бородіним у 12 камері. Як розповідає співкамерник Василя Стуса, за все літо поет не отримав жодного листа і загалом був дуже засмучений. Якось вночі Бородін викликав наглядача, щоб повідомити йому, що їм заважає відпочивати охоронець, який співає. На наступний день наглядачі написали рапорт, в якому зазначалось, що це Стус перешкоджав відпочинку ув'язнених і розбудив своїми діями всю тюрму. Навіть після пояснювальної записки від

Бородіна на захист Стуса, поета було покарано карцером на 15 діб [44, с. 92-93].

Після відбутого покарання 27 серпня дисидент читав книжку, поклавши її на подушку верхніх нарів, спершись на них ліктем. Наглядач Руденко, побачивши це, повідомив Василю Стусу, що той порушує форму застеляння ліжка. Поет поправив подушку і продовжив читати вже в «дозволеній» позі. Наступного дня Руденко, Сабуров та ще декілька наглядачів склали рапорт, в якому вказувалось, що дисидент у робочий час лежав на нарах у верхньому одязі. Перед тим, як Василя Стуса забрали в карцер, він сказав своєму співкамернику, що оголошує суху голодівку «до кінця» [44, с. 93].

Уночі з 3 на 4 вересня в таборі біля селища Кучино Пермської області відійшов у вічність Василь Стус.

У підсумку, аналізуючи діяльність дисидента в останні роки його життя, можна стверджувати, що Василь Стус свідомо обрав правозахисний шлях і відстоював права та свободи українського народу до останнього подиху. Заслання на Колимі, судовий процес 1980 року та подальше ув'язнення в таборі особливого режиму ВС 389/36 фактично стали фізичною та моральною розправою над поетом. Це наочно демонструє страх радянської тоталітарної держави перед нонконформістськими поглядами Василя Стуса, його думкою та словом, а також його бажанням кращої долі для свого народу.

3.3 Обставини загибелі, перепоховання та історичне значення В. Стуса

То що ж насправді сталося уночі з 3 на 4 вересня 1985 році в таборі особливого режиму ВС 389/36? Офіційна версія радянської влади – раптова зупинка серця. Але така версія піддається сумніву зі сторони дослідників, істориків та побратимів Василя Стуса, адже політика адміністрації та дії наглядачів в останні місяці життя поета наштовхує на думку, що дисиденту «допомогли» покинути цей світ.

Існує три основні версії загибелі Василя Стуса. Перша, яку намагалися проштовхнути наглядачі табору та адміністрація – самогубство. За однією з версій поет повісився на шнурі в робочій камері. Як зазначає Василь Овсієнко, цю версію розповів авторові колишній наглядач Іван Кукушкін у 1996 році в Кучино. Пізніше, у 2001 році її спростував Левко Лук'яненко, адже в 7 робочій камері, в якій нібито працював Василь Стус, насправді у другу зміну ніхто не працював. Ще існувала версія, яка розповсюджувалась В'ячеславом Остроглядом полягала в тому, що дисидент покінчив з життям загостреною швайкою. Василь Овсієнко відкидає ці версії та наголошує, що ні шнур, ні швайка не могли потрапити в карцер, тому що поета старанно обшукували [63].

Естонський дисидент Енн Тарто згадує, що 3 вересня де-юре о 17 годині він почув, що Василь Стус просив валідол. Відповідно проблеми з серцем у поета дійсно спостерігалися в останні дні свого життя, але також слід звернути увагу, що дисидент перебував у холодному карцері без теплого одягу й постілі, а також тримав суху голодівку, тому його організм міг просто не витримати фізично [63].

Перед відбоям наглядач давав команду в'язню у карцері: "Держи нары". Нары тримались на стрижні, який наглядач виймав через отвір у стіні, після чого засуджений має опустити їх. Відповідно до цього, Василь Овсієнко припускає, що наглядач міг навмисно не попередити Василя Стуса, що він витягає шворінь і нары вдарили поета по голові [63].

Вахтанг Кіпіані розповідає, що в 1996 році він разом із сином поета Дмитром Стусом та політв'язнем Василем Овсієнком перебував в селищі Кучино і провів слідчий експеримент у бараці, в якому загинув Василь Стус. За підсумками цього експерименту, вони дійшли висновку, що людина високого зросту, яка сидить на прикрученій до підлоги табуретці під нарами, дійсно при несподіваному падінні нар отримає удар по потилиці [12].

Також дослідник припускає, що через фізичне та моральне виснаження поет міг просто не почути команду від наглядача. Вахтанг Кіпіані не

виключає, що такі дії наглядча були своєрідною помстою за непослух та образи, які Василь Стус висловлював щодо працівників табору, адміністрації та вищого керівництва СРСР. Як свідчить Енн Тарто, вночі він почув глухий удар і вигук: "Вбили, холера...", що також можна розцінювати на користь правдивості цієї версії [12].

Тіло поета рідні не змогли отримати одразу для перепоховання, адже за радянськими законами спочатку має закінчитися термін ув'язнення. Працівники КДБ в аеропорту не радили Валентині Попелюх брати цинкову домовину, тому що шансів забрати тіло чоловіка немає [63].

Перепоховати поета вдалося через чотири роки після його смерті. Разом із прахом дисидентів Юрія Литвина та Олексія Тихого, прах Василя Стуса перевезли з Уралу до Києва 18 листопада 1989 року. На наступний день на вулиці столиці вийшло близько 30 тисяч людей, щоб попрощатися із правозахисниками. Учасники переживали щодо можливих провокацій зі сторони КДБ, адже юрба людей рухалась повз будівлю КДБ по Володимирській вулиці. Але це стало першою маніфестацією, за якої органи державного управління не наважились завадити демонстрантам із синьо-жовтими прапорами [3]. Ці події лягли в основу документальної кінотрилогії Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка чорна» 1989-1992 років, яка присвячена пам'яті Василя Стуса [53].

У 1990 році Василя Стуса було посмертно реабілітовано, а вже 1991 року його відзначили Державною премією ім. Т. Г. Шевченка. 29 листопада 2005 року поетові присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави [51].

Окупація Росією частини Донецької області, яка розпочалась 2014 року, спричинила винищення інституцій пам'яті в регіоні. Зокрема, Донбаський історико-літературний музей Василя Стуса перестав функціонувати через бойові дії та обстріли, а доля його експонатів невідома. Приміщення Донецького національного університету, в якому навчався дисидент, перебуває під контролем окупаційної влади, яка проголосила там

«Донецький державний університет». У вересні 2014 року ДонНУ було евакуйовано до Вінниці, а в 2016 році Донецькому національному університету було присвоєно ім'я його відомого випускника Василя Стуса.

Отже, дослідження обставин загибелі поета дає змогу стверджувати, що його смерть 4 вересня 1985 року спричинена політикою радянської держави, яка свідомо морально та фізично нищила інакодумців, вбачаючи в них загрозу для існування СРСР. Попри спроби адміністрації табору приховати істинні причини смерті Василя Стуса, свідчення очевидців тих подій наштотують на думку про ймовірне умисне вбивство дисидента. Повернення поета в Україну в 1989 році стало важливим для консолідації українського суспільства в подальшій боротьбі за незалежність. Таким чином Василь Стус пройшов шлях від «особливо небезпечного рецидивіста» до Героя України, що в свою чергу свідчить про його перемогу над тоталітарним режимом вже після його смерті.

Підбиваючи підсумки можна зазначити, що дослідження суспільно-політичної й правозахисної діяльності поета та його протистояння радянській тоталітарній системі наочно продемонструвало, що влада СРСР розглядала українську інтелігенцію як стратегічну загрозу існуванню Радянського Союзу. Про це свідчить операція «Блок», адже КДБ УРСР оцінювало боротьбу з інакодумством як більш важливішу за всі інші задачі. В свою чергу правоохоронні органи та органи судової влади виступали у ролі інструменту політичної розправи над незгідними.

Вступ Василя Стуса до Української Гельсінської групи в часи її занепаду та арешту більшості учасників фактично став актом самопожертви. Як писав сам поет щодо вступу до УГГ: «Коли життя забране – крихт не потребу». Судовий процес над поетом 1980 року мав лиш показовий характер, адже подальша доля Василя Стуса вже була заздалегідь вирішена.

Про це свідчить, зокрема, призначення адвоката В. Медведчука, який навіть не намагався захищати дисидента та повністю ігнорував його потреби.

Особливий режим табору ВС 389/36 мав на меті ізолювати в'язнів від зовнішнього світу не тільки фізично, але й інформаційно та ментально. Це було своєрідним засобом психологічного тиску на засуджених. Таким чином, інакодумців намагалися зламати не лише фізичними тортурами, а й моральними.

Перепоховання В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого в листопаді 1989 року стало початком ідеологічного краху радянської системи. Ця трагічна процесія перетворилась на політичну демонстрацію українського громадянського суспільства і стала каталізатором подальшого відновлення незалежності України. В умовах сучасної російської агресії постать Василя Стуса є важливим символом незламності духу українського народу.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведене дослідження життя та діяльності Василя Стуса у контексті українського дисидентського руху 1960-1980-х років можна зробити декілька ключових висновків щодо ролі поета в культурницькому та опозиційному русі.

Шляхом аналізу було визначено, що джерельна база дослідження є насиченою та багатогранною. Серед основних компонентів можна виділити архівні документи, творчі й публіцистичні праці поета та його епістолярну спадщину, деякі актові джерела, а також мемуари та свідчення учасників руху. Огляд історіографії дозволяє стверджувати, що не зважаючи на невеликий період часу формування історичних знань з даної проблематики, можна зазначити, що історіографічні джерела є достатньо ґрунтовними для вивчення цієї тематики. Спостерігається також еволюцію наукового інтересу до постаті Василя Стуса як одного з лідерів дисидентського руху.

Нами було охарактеризовано передумови формування опозиційної до радянської дійсності позиції поета. Серед них виховання та атмосфера у родинному колі, адже в умовах всепоглинаючої русифікації на Донеччині збереження традицій та рідної мови стали вирішальними факторами для становлення національної самосвідомості. Загалом Донецький період життя дисидента характеризується дихотомією між родинними цінностями та російськомовним індустріальним суспільством у місті. Перший акт обурення такою ситуацією навколо рідної мови та культури знайшов відображення у листі до Андрія Малишка 1962 року.

Вивчення діяльності Василя Стуса у київському КТМ «Сучасник» та впливу наставництва Івана Світличного свідчить про розширення кола однодумців та збільшення арсеналу методів спротиву. Акція протесту 4 вересня 1965 року на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна» стала символом опору та переломним моментом у житті поета. Відрахування дисидента з аспірантури та відмова у дружі його творчості продемонструвала слабкість та неспроможність радянської влади до діалогу.

Опинившись під пильним наглядом КДБ в період з 1966 по 1971 рік, Василь Стус продовжував відстоювати свою позицію, активно займаючись публіцистичною та правозахисною діяльністю, зокрема брав участь у створенні «Громадського комітету на захист Ніни Строкатої», який став першою відкритою правозахисною організацією в УРСР. Тим часом радянська влада розглядала українську інтелігенцію як загрозу існуванню СРСР, тому застосовувала превентивні заходи для протидії дисидентському руху і операція КДБ «Блок» стала кульмінацією такої політики з боку радянської верхівки.

Фальсифікація справи та судовий фарс проти Василя Стуса свідчать про неспроможність СРСР сприймати зміни у суспільстві та адекватно реагувати на тогочасні виклики. Утримання в мордовських таборах та постійні провокації під час заслання не змусили поета стати на шлях «виправлення», а навпаки, збільшили прірву між СРСР та дисидентом, на що вказує його відмова від радянського громадянства в 1976 році, політичні голодівки та продовження публіцистичної діяльності.

Підтримка УГГ та вступ до неї у найкритичніший момент демонструє відданість своїм переконанням та готовність до самопожертви задля вищої цілі. Створення нестерпних умов перебування у таборі особливого режиму та призначення несправедливих покарань спонукають до думки, що смерть Василя Стуса в ніч проти 4 вересня 1985 року насправді є умисним вбивством. Перепоховання поета разом з Юрієм Литвином та Олексою Тихим в листопаді 1989 року стала масштабною демонстрацією і ознаменувала загибель радянської тоталітарної держави.

Отже, проведене дослідження дає змогу стверджувати, що життєвий шлях Василя Стуса від «ворога народу» до Героя України є невід'ємною частиною українського дисидентського руху та подальшого відновлення незалежності України. В умовах сучасної російсько-української війни постать поета є важливим прикладом безкомпромісної боротьби за українську ідентичність та свободу українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 1938, народився поет і дисидент Василь Стус. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/6/1938-narodyvsya-poet-i-dysydent-vasyl-stus>
2. 1976 — утворення Української гельсінської групи. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/9/1976-utvorenniya-ukrayinskoyi-gelsinskoyi-grupy>
3. 1989 — перепоховання Стуса, Литвина, Тихого. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/19/1989-perepohovannya-stusa-lytvyna-tyhogo>
4. Авраменко Г., Зелена О., Спиця М. Постать Василя Стуса над плином часу: 70-річчю від дня народження присвячується (1938–1985): (Бібліогр. покажч.) Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с.
5. Акт №643 стаціонарної судово-психіатричної експертизи Василя Стуса (оригінал). Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29154>
6. Арешти української інтелігенції 1965 р. Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162386400>
7. Бабенко Л. Л. Витоки опозиційних настроїв Василя Стуса / Л. Л. Бабенко. Література та культура Полісся. 2012. Вип. 71. С. 104–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_71_12
8. Бажан О. Г. Спецоперація КДБ УРСР "Блок": розробка, хід, наслідки / О. Г. Бажан. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 30–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2013_143_8
9. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) : [монографія]. НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Рідний край, 2000. — 389 с.
10. В Президиум Верховного Совета СССР. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/v-prezidium-verkhovnogo-soveta-sssr-19134>
11. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / за ред. Зінкевича О., Француженка М. Балтимор – Торонто: Смолоскип, 1987. 463 с.
12. Василь Стус: самопожертва заради України // 10 запитань Вахтангу Кіпіані. Історія Без Міфів. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SsbjBGv1pi8>
13. Відкритий лист до Петра Шелеста, 1968 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/vidkritii-list-do-petra-shelesta-1968-r--19418>
14. Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогоденне буття. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/deshcho-z-dumok-nashikh-poperednikiv-pro-natsionalne-pitannia-na-ukrayini-ta-pro-641093>

15. До дружини, її батьків і сина 17.12.1972. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-3-do-druzhini-yiyi-batkiv-i-sina-166>
16. Дорошенко О. Василь Стус. Харків: Фоліо, 2020. 120 с.
17. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
18. Зайцев Ю. Шістдесятництво у контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х років. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 8. 256 с.
19. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с.
20. Збірка «Зимові дерева». Стус центр. URL: <https://stus.center/p/zbirka-zimovi-dereva-103701>
21. Камера одиночка (січень 1983 — січень 1984). Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/kamera-odinochka-845323>
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
23. Копія Вироку Київського обласного суду по справі Василя Стуса від 13 вересня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29185>
24. Копія газети "Шлях перемоги" з опублікованою статтею Василя Стуса "Боягузтво — друге наймення підлості". Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29163>
25. Копія журналу "Сучасність" ч. 4. за квітень 1969 з публікацією Василя Стуса — Відкритий лист до Президії Спілки письменників України. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29160>
26. Копія звернення Василя Стуса до редактора часопису "Вітчизна" Дмитерка щодо його статті "Місце в бою чи розправі". Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29165>
27. Копія памфлету Василя Стуса "Феномен доби" (Сходження на Голгофу слави) взятий на експертизу від 22 травня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29176>
28. Лист 139-ти. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-55005>
29. Лист до Богдана Гориня [1967 р.]. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-bogdana-gorinia-1967-r-63737>
30. Лист до дружини від 13.12.1980 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-druzhini-vid-13121980-r-671299>
31. Лист до дружини від 24.10.1984 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-druzhini-vid-24101984-r-841147>
32. Лист до Левка Лук'яненка від 17.06.1977 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-levka-lukianenka-vid-17061977-r-830113>

- 33.Лист до Панаса Заливахи. Листопад 1966 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-panasa-zalivakhi-listopad-1966-r-8382>
- 34.Лист до сина 25.04.1979 р. URL: <https://metod.loddb.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/vasyl-stus.pdf>
- 35.Лист до ЦК КПУ (Копія: до КДБ при Раді Міністрів УРСР). Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/list-do-tsk-kpu-82161>
- 36.Лист Стуса до Малишка (12 грудня 1962). Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/01/26/158881/>
- 37.Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: дис. канд. наук із соц. комун.: 27.00.01. — Дніпро, 2018. — 399 с.
- 38.Ми живемо в час парадоксів. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/mi-zhivemo-v-chas-paradoksiv-855481>
- 39.Місця пам'яті Василя Стуса. Локальна Історія. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/mistsia-pamiati-vasilia-stusa/>
- 40.Мордовія: хроніка першого ув'язнення. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/mordoviia-khronika-pershogo-uviaznennia-682271>
- 41.Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус — поет і людина: спогади, статті, листи, поезії / ред. В. Міщенко, Д. Стус. Київ: Український письменник, 1993. 399 с.
- 42.Нецензурний Стус: книга у 2 ч. / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, Ч. 1. 2002. 335 с.
- 43.Нецензурний Стус: книга у 2 ч. / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, Ч. 2. 2003. 320 с.
- 44.Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика / авт. передм. Є. Сверстюк; Укр. ін-т нац. пам'яті. 2-е вид. Київ: Кліо, 2018. 511 с.
- 45.Повідомлення Директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Шамоти слідчому КГБ Мізері з характеристикою на аспіранта Василя Стуса. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29170>
- 46.Політична енциклопедія / упоряд. Ю. Шаповал. Київ: Парламентське вид-во, 2011. 807 с.
- 47.Постанова про обрання міри запобіжного заходу для Василя Стуса у вигляді тримання під вартою від 15 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29124>
- 48.Постанова про порушення кримінальної справи проти Василя Стуса від 13 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29120>
- 49.Постанова про притягнення до обвинувачення Василя Стуса за виготовлення і розповсюдження документів "антирадянського" змісту від 22 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29132>
- 50.Постанова про притягнення до обвинувачення Василя Стуса за виготовлення, збереження та розповсюдження антирадянських

- документів від 30 червня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29141>
51. Про присвоєння В. Стусу звання Герой України: Указ Президента України від 26.11.2005 № 1652/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1652/2005#Text>
52. Про Василя Стуса — інтерв'ю з Надією Світличною. URL: <https://exlibris.org.ua/stus/r11.html>
53. Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса (1989–1992). Реж. Станіслав Чернілевський. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5jrLr3bpIRo>
54. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Василя Стуса від 25 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29134>
55. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Василя Стуса від 28 березня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29137>
56. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Василя Стуса від 31 березня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29138>
57. Протокол допиту підозрюваного Василя Стуса від 13 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29130>
58. Протокол допиту підозрюваного Василя Стуса від 16 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29131>
59. Протокол допиту обвинуваченого Василя Стуса від 17 квітня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29140>
60. Протокол затримання підозрюваного Василя Стуса за виготовлення та розповсюдження "антирадянської" літератури від 13 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29121>
61. Протокол обшуку у квартирі Василя Стуса від 12 січня 1972 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29126>
62. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
63. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/>
64. "Смерть 9 грам", "Справедливість — 1 раз побачити", "Воля — 1 раз дихнути" — заповнений Стусом бланк-заява. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29171>
65. Справа Василя Стуса: збірка документів з архіву КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2020. 878 с.

66. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. 3-тє вид. Київ: Дух і Літера, 2015. 377 с.
67. Стус проти русифікації. Історія листа, що мав стати маніфестом. Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/stus-donbas-rusifikatsiia-istoriia-lista-kotrii-ne-stav-manifestom/>
68. Стус як пульс: біобібліограф. покажч. / уклад. О. В. Пошибайло. — Полтава, 2020. 36 с.
69. "Умови мого перебування на засланні...". Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/umovi-mogo-perebuvannia-na-zaslanni-5957>
70. Хоменко Н. М., Янковська О. В. Середня освіта в Україні... // Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я. К.: Наукова думка, 2021. URL: http://www.history.org.ua/?termin=serednja_osvita_v_ukrajini_serednja_osvita_v_ursr_vid_drugoji_svitovoji_vijny_do_rujnatsiji_srsr
71. Шеремета Я. Василь Стус та його відносини з радянською владою (до 30-х роковин смерті дисидента). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Piu_2014_17_37.pdf
72. Achilli A. Vasyl' Stus and Russian Culture: A Complex Issue // Australian and New Zealand Journal of European Studies. University of Milan, Italy. 2013. p. 37-44.
73. Conference on security and co-operation in Europe, Final act. Helsinki, 1975. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
74. Vasyl Stus: Words Stronger Than Bars – Ukraine's Poet of Resistance. Glagoslav Publications. URL: <https://glagoslav.com/articles/vasyl-stus-words-stronger-than-bars/>